

<https://doi.org/10.19195/0080-3626.63.1>

JACEK TOMASZEWSKI

NAJSTARSZY ZACHOWANY KODEKS RĘKOPIŚMIENNY POWSTAŁY NA ZIEMIACH POLSKICH? EWANGELISTARZ PŁOCKI Z XII WIEKU W ŚWIETLE BADAŃ PALEOGRAFICZNYCH ZAPISKÓW O CUDACH Z 1148 ROKU W BIBLIJ PŁOCKIEJ

Analiza paleograficzna pisma zapisków o cudach w katedrze płockiej z 1148 roku w Biblii Płockiej oraz Ewangelistarza Płockiego. Domniemane pochodzenie pisarza z klasztoru św. Wawrzyńca lub św. Jakuba w Liège. Hipotezy o powstaniu zapisków o cudach w katedrze płockiej między rokiem 1160 a 1170 oraz o napisaniu Ewangelistarza w opactwie św. Wojciecha w Płocku. Ewangelistarz Płocki prawdopodobnie najlepiej udokumentowanym zabytkiem pod względem polskiej proveniencji wśród najstarszych zachowanych kodeksów rękopiśmiennych.

SŁOWA KLUCZOWE: Ewangelistarz Płocki, Perykopy Ewangeliczne, Biblia Płocka, paleografia, kodykologia, XII wiek, rękopisy, Płock

Kultura książki w XII-wiecznym Płocku, jako jednym z ośrodków życia intelektualnego i religijnego średniowiecznej Polski, od dawna stoi w centrum zainteresowania wielu badaczy, zarówno bibliologów, historyków sztuki, jak i historyków Kościoła. Ze zbiorów tamtejszej Biblioteki Kapitulnej, w której w 1937 roku było 151, głównie średniowiecznych rękopisów¹, II wojnę światową przetrwało zaledwie kilka zabytków, przez co utraciliśmy szansę kompleksowych badań tej cennej librarii. Ogrom strat, jakie poniosła biblioteka w tym okresie, uświadamiają materiały katalogowe opublikowane przez Adama Vetulaniego w 1963 roku². Obecne nieistnienie zabytkowej materii bezpowrotnie zamyka drogę również porównawczej analizie paleograficznej czy kodykologicznej, które umożliwiłyby wniesienie nowych faktów dotyczących na przykład obecności w Płocku skryptorium we wczesnym okresie funkcjonowania organizacji kościelnej w tym mieście. Z relacji Vetulaniego, opartej także na ustaleniach przedwojennego ku-

---

¹ A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej*, „Roczniki Biblioteczne” 7, 1963, s. 316.

² Ibidem, s. 313–443.

stosza biblioteki — ks. Władysława Mąkowskiego, wynika, że niektóre rękopisy dawały podstawy do przypuszczeń, że w różnych okresach mogły funkcjonować w Płocku skryptoria, związane przede wszystkim z potrzebą wytwarzania ksiąg liturgicznych dla kościołów tej diecezji³.

Wśród najstarszych zabytków kultury pisarskiej zachowanych obecnie w Bibliotece Seminaryjnej uwagę zwracają dwa najstarsze rękopisy: Biblia Płocka (MS 2) oraz Ewangelistarz, funkcjonujący również pod nazwą Perykop Ewangelicznych (MS 45). W obecnym studium uwagę skupimy na porównaniu paleograficznym tekstu Ewangelistarza z zapiskami o cudach w katedrze płockiej w 1148 roku, spisanych na jednej z kart Biblii, i wykazaniu, że oba teksty zostały napisane przez tę samą osobę. W tym kontekście na nowo rozważymy również koncepcję powstania Ewangelistarza w miejscowym skryptorium.

Noty o wydarzeniach w Płocku stanowią bardzo i unikatowe świadectwo historyczne o wielowymiarowym charakterze i zostały już wielokrotnie wzmiankowane w literaturze przedmiotu⁴. Najobszerniej na ich temat pisał w 1930 roku biskup Antoni Julian Nowowiejski w swojej monografii Płocka, w której po raz pierwszy opublikował polskie tłumaczenie zapisków, a także Zofia Kozłowska-Budkowa, która podała pełny tekst łaciński⁵. W ostatnich latach Leszek Misiarczyk odczytał na nowo tekst łaciński i podał jego uaktualnione tłumaczenie⁶. We wskazanych pracach koncentrowano się przede wszystkim na treści zapisków

³ Ibidem, s. 358. Zob. także P.E. Herod, *Skryptorium katedralne płockie do XIV wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 99, 2013, s. 29–42.

⁴ M. Bersohn, *Księgozbiór kapituły płockiej*, Warszawa 1899, s. 14–15, tabl. VII; M. Sołowski w sprawozdaniu Komisji Historii Sztuki z 28 czerwca 1900 roku — „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” 1900, nr 7, s. 3; J. Ptaśnik, *Relacja referatu na posiedzeniu z dnia 28 listopada 1913 r.*, „Prace Komisji Historii Sztuki” T. 1, MCMXIX, z. 2, s. XXXI; A.J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 38–39; Z. Kozłowska-Budkowa, *Płockie zapiski o cudach z r. 1148*, „Kwartalnik Historyczny” 44, 1930, nr 1, s. 341–348; M. Morełowski, *Pericopae lubińskie, ewangeliarz płocki i drzwi gnieźnieńskie a sztuka leodyjsko-mozańska*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1935, z. 4, s. 346; S. Sawicka, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Nationale de Varsovie, du Chateau Royal et des bibliothèques: des Zamoyski a Varsovie, du Séminaire de Płock et du Chapitre de Gniezno*, „Bulletin de la Société Française de reproductions de manuscrits à peintures” 19, 1938, s. 235, 247; M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947, s. 41; W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2011, s. 293; A. Vetulani, op. cit., s. 329 (opis katalogowy: s. 416–418); *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, T. 1, red. M. Walicki, Warszawa 1971, s. 745–746; C. Deptuła, *Kościół płocki w XII wieku*, „Studia Płockie” 3, 1975, s. 75; W. Góralski, *Aktualny stan badań nad powstaniem i dziejami kapituły katedralnej w Płocku*, „Studia Płockie” 4, 1976, s. 199–219; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 33; P.E. Herod, op. cit., s. 32; L. Misiarczyk, *Zapiski o cudach z 1148 roku w Biblii Płockiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 104, 2015, s. 189–201.

⁵ A.J. Nowowiejski, op. cit., s. 38–39; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., s. 342.

⁶ L. Misiarczyk, op. cit., s. 189–201.

i rozważaniach na temat okoliczności ich powstania, natomiast niewielu badaczy poświęciło więcej miejsca analizie paleograficznej zabytku. W tej kwestii Jan Ptaśnik w swoim referacie na temat zabytku na posiedzeniu Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności w Krakowie określił pismo zapisków ogólnie tylko na rękę XII-wiecznego pisarza⁷. Z kolei Kozłowska-Budkowa przypisała rodzaj pisma I połowie XII wieku, określając je jako „pismo duże i siłące się na ozdobność”, natomiast Vetulani zwrócił uwagę na wprawną rękę pisarza not oraz podał informację za ks. Mąkowskim, iż skryptor ten uzupełnił również brakujące karty w rękopisie nr 79 z XI wieku o pochodzeniu francuskim, zawierającym części Biblii⁸. Więcej na temat stylu pisarskiego zapisków stwierdził Władysław Semkowicz, uznając je, za sugestią Kozłowskiej-Budkowej, za współczesne opisanym wydarzeniom dzieło kustosza Azona. Pismo skryptora określił jako równie wprawne jak w całej Biblii, ale późniejsze, z tendencją do zaostrzania łuków zgodnie z nurtem zachodniej gotycyzacji⁹.

Wobec przytoczonych, dość lakonicznych, opinii na temat stylu pisma tych ważnych dla kultury Płocka relacji warto poddać je dokładnej analizie paleograficznej, z uwzględnieniem aspektu kodykologicznego całego rękopisu, w którym znalazła się karta z notami.

Płockie zapiski sporządzono w dwóch kolumnach na stronie *verso* 239 karty Biblii i zajęły one całą pierwszą oraz zaledwie sześć wersów drugiej kolumny. Pierwszy opis składa się 27 wersów, drugi zaś jest obszerniejszy i zajmuje 37 wersów. Oba opisy poprzedzają dekoracyjne inicjały wysokości czterech wersów, wykonane przez skrybę tym samym atramentem, którym zapisał cały tekst. Liniowanie karty wykonano poprzez wyciśnięcie w pergaminie bezbarwnych linii, przypuszczalnie ostro zakończonym żelaznym lub kościanym stylusem. Tą samą metodą wykonane jest liniowanie w całym rękopisie. O ile jednak z reguły w całej Biblii wokół właściwych kolumn wytyczone są podwójne linie, to na karcie 239 brakuje środkowej linii na marginesie interkolumnowym. Świadczy to o tym, że karta zawierająca notatki została dodana w późniejszym czasie do głównego trzonu kodeksu. Dokładne badania kodykologiczne całej Biblii mogłyby ujawnić inne fragmenty odbiegające od reguł budowy i liniowania rękopisu stosowanych przez skryptorium, w którym Biblię napisano, a co za tym idzie pozwoliłoby wskazać ewentualne późniejsze dodatki.

Według ustaleń Ryszarda Knapińskiego w Biblii Płockiej księgi Starego i Nowego Testamentu mają układ zaburzony i brakuje niektórych ksiąg lub poszczególnych kart, co świadczy o tym, że podczas kolejnych napraw składki zestawiono

⁷ J. Ptaśnik, op. cit., s. XXXI.

⁸ Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., s. 342; A. Vetulani, op. cit., s. 329. Leszek Misiarczyk (op. cit., s. 196), opisując styl pisma, przytacza opinię Zofii Kozłowskiej-Budkowej.

⁹ W. Semkowicz, op. cit., s. 293, 295.

błędnie¹⁰. Ten stan rzeczy został ostatecznie utrwalony podczas ostatniej oprawy kodeksu, przypuszczalnie wykonanej już w XV wieku. Składka 31, w której znalazły się zapiski o cudach, zawiera tylko cztery pierwsze, pojedyncze karty doszyte na zagiętych paskach brakujących kart, przy czym *folio* 239 jest w tym układzie ostatnią kartą. Następujący bezpośrednio po interesujących nas zapisach opis ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku kontynuowany jest na kolejnej, pojedynczej karcie 240, dołączonej do kompletnego 32 kwaternionu kodeksu. Te zaburzenia budowy rękopisu świadczą jednoznacznie o przeorganizowaniu całego tekstu. Interesujące nas dwa folia z historycznymi notami i opisem ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku, niepowiązane treściowo z sąsiadującymi kartami, mogły pierwotnie znajdować się w zupełnie innym miejscu, najprawdopodobniej na końcu kodeksu, skąd przypuszczalnie zostały przeniesione w celu ochrony cennych zapisów przed uszkodzeniem lub utratą¹¹.

Drugi interesujący nas zabytek — Perykopy Ewangeliczne lub inaczej Ewangelistarz Płocki o aktualnej sygnaturze MS 45 (dawna MS 140) — był wielokrotnie uwzględniany w opracowaniach i poddawany analizie księgoznawczej i ikonograficznej przez badaczy¹². Ostatnio zabytek został ponownie opracowany i wydany w krytycznej edycji tekstu przez Leszka Misiarczyka i Bazylego Degórskiego¹³. Rękopis ten przetrwał wojnę w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Płocku w przedwojennej, historyzującej oprawie wykonanej przez Aleksandra Semkowicza.

W obecnej formie rękopis zawiera 100 pergaminowych kart tworzących 13 składek, głównie kwaternionów oraz jeden kwinternion (składka 4), oznaczonych sygnaturami cyfrowymi¹⁴. Tekst pisany jest w jednej kolumnie, średnio po 30–33 wiersze, atramentem żelazowo-galusowym z dodatkiem węgla oraz czerwonym, będącym mieszanką cynobru i minii¹⁵. Linie bazowe poszczególnych

¹⁰ R. Knapieński, *Iluminacje romańskiej Biblii Płockiej*, Lublin 1993, s. 46–47. Zob. także ibidem, aneks nr 3. Schematy składek, s. 298–307.

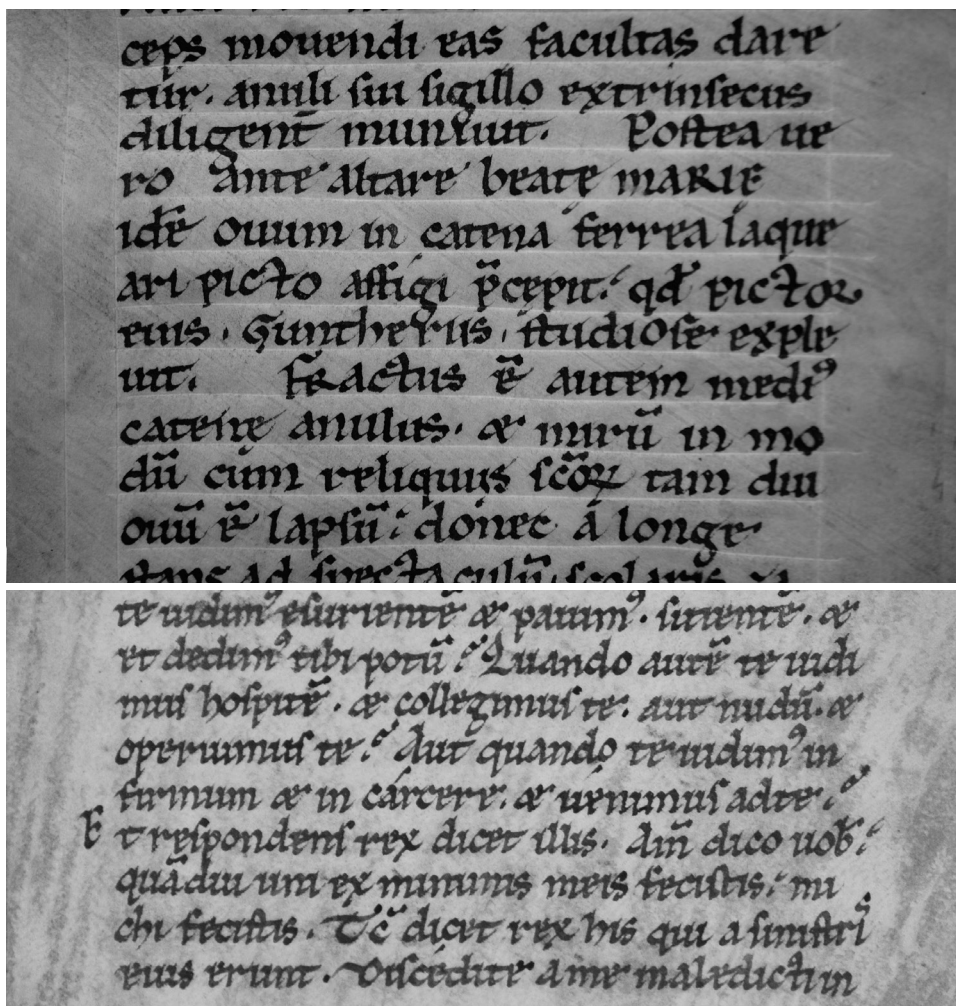
¹¹ W tym kontekście niezbędne jest wykonanie systematycznych badań technologicznych i kodykologicznych rękopisu w celu ustalenia dokładnej budowy całego bloku książki i ewentualnego ustalenia fragmentów dodanych do kodeksu w późniejszym czasie.

¹² Zabytek uwzględniony w pracach: A.J. Nowowiejski, op. cit., s. 474; M. Morelowski, *Oevres inédits d'art mosan en Pologne au XII siècle*, [w:] *L'art mosan. Journées d'études*, red. P. Francastel, Paris 1953, s. 193, 195–196; A. Vetulani, op. cit., s. 329, 415; P. Skubiszewski, *La décoration des manuscrits Plock 140 et Gniezno 110. Saint-Laurent de Liège et la Pologne*, [w:] *Clio et son Regard. Mélanges offerts à Jacques Stiennon à l'occasion de ses vingt-cinq ans d'enseignement à l'Université de Liège*, red. R. Lejeune, J. Deckers, Liège 1982, s. 615–637; E. Potkowski, op. cit., s. 33; C.J. Mews, *Manuscripts in Polish libraries copied before 1200 and the expansion of Latin Christendom in the eleventh and twelfth centuries*, „Scriptorium” 56, 2002, nr 1, s. 101.

¹³ *Ewangelistarz Płocki z XII wieku. Krytyczne wydanie tekstu łacińskiego z kodeksu Perykopy Ewangeliczne Archiwum Diecezji Płockiej*, red. L. Misiarczyk, B. Degórski, Warszawa 2016.

¹⁴ Analiza kodykologiczna rękopisu została przedstawiona przez Leszka Misiarczyka (ibidem, s. 17–24).

¹⁵ Badania czerwonych pigmentów (minia, cynober) oraz zawartości węgla w atramencie zostały przeprowadzone z użyciem metod nieniszczących — spektroskopii ramanowskiej i fluore-

Il. 1. Fragmenty tekstu zapisków o cudach z 1148 roku w Biblii Płockiej (Muzeum Diecezjalne w Płocku, MS 2), K. 239v oraz Ewangelistarza (Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku, MS 45), k. 15r; fot. J. Tomaszewski

wierszy wyznaczano według szablonu, nakłuwając punkty na zewnętrznych marginesach arkusza ostro zakończonym nożem pisarskim, zwanym temporalikiem. Karty rękopisu liniowano miękkim metalowym stylusem. Linie te po napisaniu tekstu zostały starannie usunięte i obecnie można jedynie dostrzec ich pozostało-

scencji rentgenowskiej (XRF) przez dr hab. W. Liszewską (ASP Warszawa), dr hab. G. Żukowską (Politechnika Warszawska) oraz mgr. inż. Lukaszę Ćwiklińskiego (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) — W. Liszewska, *Badania technologii wykonania Ewangelistarza Płockiego z XII wieku, raport z badań statutowych WKiRDS nr 8, ASP w Warszawie, Warszawa 2016*. Badania technologiczne i materiałowe zabytku są tematem osobnego opracowania.

ści w końcowej części rękopisu, na kartach 97v oraz 98r. Rękopis zdobi 13 inicjałów pierwszorzędných, w tym trzy figuralne i dziesięć roślinno-plecionkowych, oraz 236 inicjałów drugorzędnych. Główne inicjały malowano czerwienią, podrzędne oprócz czerwieni również atramentem. Niektóre inicjały różnicowano kolorystycznie, dodając obok czerwieni żółte akcenty lub elementy wykonane atramentem.

Analiza paleograficzna i badania porównawcze tekstów z XII i XIII wieku są znacznie utrudnione z powodu większego niż w poprzednich stuleciach ujednolicenia pisma w różnych częściach Europy, intensyfikowanego migracją stylów pisarskich wraz z zakonnikami wędrującymi poza ośrodki macierzyste¹⁶. Przy porównaniu tekstów z tego okresu niezbędna jest zatem wnikliwa analiza na różnych poziomach, uwzględniająca kryteria paleograficzne, lecz także narzędzia z zakresu grafologii¹⁷. Pomimo tych trudności i ograniczeń analiza porównawcza pisma zapisków o cudach z pismem Ewangelisty Płockiego wykazała jednoznacznie, że oba teksty pisała ta sama osoba. Na pierwszy rzut oka style obu tekstów w pewnym stopniu się różnią (il. 1)¹⁸. W wypadku opisów cudów w katedrze płockiej litery są stosunkowo duże, pisane wyraźnie i prosto, a całe pismo nawiązuje do formy dyplomatycznej w celu uzyskania uroczystego efektu, odpowiadającego zawartej treści. Litery są przy tym znacznie większe niż rozpoczynającego się poniżej opisu ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku. Natomiast tekst w Ewangelistarzu jest napisany bardzo sprawnym piórem, duktem kładzionym¹⁹, a litery z uwagi na niewielki format rękopisu znacznie mniejsze niż na karcie z zapiskami o cudach zawartej w Biblii. Lekka pochyłość pisma, wynikająca z dużej sprawności i szybkiego tempa pisania, jest charakterystyczna dla całego tekstu i nie ma wpływu na budowę poszczególnych liter oraz zasadniczo na moduł i relief pisma. Ta powierzchowna wizualna różnica duktu pisma wynika przede wszystkim z odmienności formatu manuskryptów oraz funkcji tekstów. Wprawny, profesjonalny skryptor był w stanie właściwie rozplanować układ tekstu na kartach, dobrać wielkość liter do formatu książki czy różnicować sposób pisania zależnie od zapotrzebowania i założeń edytorskich. W wypadku zapisków o cudach pisarz musiał ponadto dostosować proporcje pisma do dużego formatu kart Biblii.

Pomimo tych pobieżnych różnic w obu rękopisach pismo wykazuje identyczne cechy, nabyte przez skrybę w trakcie edukacji i eksponujące jego indywidualne

¹⁶ K. Bobowski, *O metodach identyfikacji rąk pisarskich w rękopisach średniowiecznych*, „Studia Źródłoznawcze” 29, 1985, s. 1–2.

¹⁷ Ibidem, s. 4–5.

¹⁸ Pewne odchylenia w analizie tekstów pisanych tą samą ręką mieszczą się w ramach tolerancji — K. Bobowski, op. cit., s. 5; zob. także H. Schneickert, *Leitfaden der gerichtlichen Schriftvergleichung*, Berlin 1918, s. 26–27. Dotyczy to zwłaszcza wprawnego pisma kodeksowego, częściowo zależnego od funkcji i charakteru samego tekstu.

¹⁹ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002, s. 318.

predyspozycje. Oba teksty zostały napisane minuskułą romańsko-gotycką (*littera praegothica*), wykazującą cechy przejściowe pomiędzy stylem romańskim a rodzącym się gotykiem²⁰. W początkowych wierszach zapisków o cudach tekst przeplatany jest literami majuskułowymi w celu wyeksponowania niektórych wyrazów. Bardzo wydłużone górne łaski w pierwszym wierszu, wynikające z tradycji budowy dokumentu i minuskuły dyplomatycznej, były w praktyce XII-wiecznej dość często stosowaną formą incipitu rękopisów lub ich rozdziałów²¹. Krój pisma stosowany przez skryptora nie ma jeszcze charakterystycznych dla gotyku ostrych kształtów, ale ścisły dukt oraz łączenia znaków pisarskich z użyciem cienkich i ostrych linii skierowanych skosem ku górze z prawej strony liter świadczą o ewolucji klasycznego stylu romańskiego w kierunku gotycyzacji.

Przy dokładnej analizie paleograficznej pisma obu zabytków należało porównać zarówno kształt poszczególnych liter, ich charakterystyczne zestawienia, jak i całe wyrazy oraz system stosowanych znaków interpunkcyjnych oraz abrewiacji. Nie wszystkie jednak typowe cechy dla pisma Ewangelistarza można było poddać porównaniom z uwagi na brak wielu charakterystycznych zestawień liter i wyrazów w dość krótkim tekście zawartym w Biblii Płockiej. W takim wypadku słuszne wydaje się zastosowanie metody wyszukiwania wspólnych cech graficznych w zapisach o cudach i porównanie ich z analogicznymi elementami duktu Ewangelistarza²².

²⁰ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 125; G.I. Lieftinck, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*, T. 1, cz. 2. Texte, Amsterdam 1964, s. XIX–XXI. O tendencjach gotyckich w piśmie XII wieku: W. Semkowicz, op. cit., s. 313, 315. Na obecność pisma romańsko-gotyckiego we wczesnych dokumentach klasztoru lubiąskiego i pojawienie się uformowanego pisma gotyckiego w dokumencie z 1211 roku w tym klasztorze zwraca uwagę A. Wałkowski, *Zarys rozwoju pisma dokumentów lubiąskich do połowy XIII wieku*, [w:] *Kultura średniowieczna na Śląsku. Pierwiastki rodzime i obce*, red. K. Bobowski, Wrocław 1993, s. 18–19. Szerzej na ten temat zob. idem, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra-Wrocław 1996, s. 225–242. Zanikanie charakterystycznej dla pisma romańskiego i okresu przejściowego e *caudata* w śląskich (cysterskich) dokumentach omawia K. Jażdżewski, *Litera e-caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, „Studia Źródłoznawcze” 23, 1978, s. 39–52.

²¹ Najobszerniej na temat charakteru pisma not pisze Zofia Kozłowska-Budkowa (op. cit., s. 342), zaliczając pierwszy wiersz do rodzaju pisma kratowego (lat. *littera oblongata*, niem. *Gitterschrift*). Podobną stylizację incipitów całych tekstów lub tylko rozdziałów można zaobserwować w wielu rękopisach z II połowy XII wieku z rejonu Flandrii i Walonii, pochodzących między innymi z klasztorów św. Wawrzyńca lub św. Jakuba w Liège (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 9578–80; Ms. 8883–94) albo św. św. Piotra i Exuperiusa w Gembloux (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 5387–96).

²² Metoda skutecznie zastosowana przez Zbigniewa Domżała i Andrzeja Wałkowskiego przy porównaniu skąpych wpisów w trzech inkunabułach przypisywanych Janowi Taczelowi z duktem pisma kodeksu *Questiones super decem libros Libri Ethicorum Aristotelis* (eidem, *Intelektualista i twardy biznesmen w szarym habicie. O opacie klasztoru cystersów w Mogile Janie Taczelu*, „Echa Przeszłości” 19, 2018, s. 80).

Poszczególne litery w obu tekstach budowane były na takiej samej zasadzie. Zasadniczo charakterystycznymi elementami konstrukcji znaków pisarskich wykorzystywanych przez pisarza było stosowanie wyraźnie rozwidlonych, zakrzywionych w lewo szeryfów długich lasek liter „b”, „d”, „h”, „l” (il. 2 — 2a, 2b, 4a, 4b, 12a, 12b, 14a, 14b) lub krótkich trzonów „i”, „p” (il. 2 — 16a, 16b), czasem „r”²³. W obu tekstach szeryfy tworzone w taki sam sposób — do górnego zakończenia trzonu litery, cienkiego i lekko zakrzywionego w prawą stronę, dostawiano znacznie grubszy, właściwy szeryf, ostro wygięty w lewo. Innymi cechami obecnymi w obu tekstach jest specyficzne wygięcie lasek takich liter jak „m”, „n” (il. 2 — 3a, 3b, 13a, 13b, 15a, 15b) oraz mocne wykrzywienie i wywnięcie ramienia „r” (il. 2 — 18a, 18b). Analogie wyjątkowo wyraźne dla indywidualnego stylu pisarskiego skryby obu tekstów występują w wielu literach, z których kilka jest najbardziej symptomatycznych:

— widoczna jest tendencja do przecinania trzonu minuskułowej litera „a” górną linią brzuszka litery. To przedłużenie linii łuku brzuszka nie wiąże się przy tym z intencją łączenia z kolejną literą w wyrazie (il. 2 — 1a, 1b);

— litera „d” tworzona jest zawsze z trzech elementów: trzonu zakończonego rozwidlonym i zakrzywionym w lewo szeryfem, owalnego łuku oraz niewielkiego łącznika z trzonem w górnej części łuku (il. 2 — 4a, 4b, 5a, 5b);

— jedną z bardzo charakterystycznych cech obu tekstów jest kształt litery „e”, której przedłużona poprzeczka jest zakończona punktem, najczęściej skierowanym w dół (il. 2 — 6a, 6b). Ten akcent w literze, często przypominający choraćkę na drzewcu, występuje z reguły na końcu wyrazów i zawsze w ligaturze „et” (il. 2 — 9a, 9b). Czasem punkt ten umieszczony jest w centralnym położeniu na końcu poprzeczki lub nad nią, co zapewne wynikało z kolejnego ruchu, jaki zamierzał pisarz wykonać piórem. W przypadku „e” *caudata*, „e” poprzedzającego średnik (*colon*) lub w części wyrazu przenoszonego na końcu wiersza poprzeczka przybiera formę łuku skierowanego ku górze (il. 2 — 7a, 7b, 26a)²⁴. Przy wszystkich tych analogiach w obu zabytkach litera w zasadniczym kształcie zbudowana jest z trzech elementów: głównej części łuku, przybliżonej kształtem do litery „i”, z niewielkim szeryfem u góry skierowanym w lewo, z niewielkiego łuku górnego i skośnie poprowadzonej poprzeczki (il. 2 — 8a, 8b). Sposób budowania litery oraz jej łączenia z literami sąsiadującymi jest analogiczny w obu tekstach;

— bardzo charakterystyczny dla indywidualnego stylu każdego pisarza jest kształt litery „g”, która stanowi jedno z ważniejszych elementów identyfikacji rąk pisarskich (il. 2 — 11a, 11b)²⁵. W wypadku obu tekstów litera ta ma identyczny

²³ Elementy budowy znaków pisarskich zarejestrowane zostały przez Leszka Misiarczyka (op. cit., s. 25).

²⁴ Na temat obecności dyftongu „ae” w Perykopach zwrócono uwagę w: *Ewangelista z Płocki z XII wieku...*, s. 25.

²⁵ W. Semkowicz, op. cit., s. 322. Na temat znaczenia *caudy* litery „g” przy identyfikacji rąk pisarskich zob. także A. Wałkowski, *Głosy w dyskusji*, [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej*

kształt i utworzona jest z trzech pociągnięć pióra — w pierwszym ruchu pisarz kreślił po skosie prawą stronę brzuszka, łącznik oraz zamkniętą pętlę w kształcie owalnym, następnie tworzył lewy łuk brzuszka, a w końcu wygięte ku górze ucho, stanowiące również górne zamknięcie litery. W niektórych konfiguracjach liter dwa ostatnie elementy „g” mogły być wykonane jednym pociągnięciem pióra. Kształt i sposób pisania tej litery jest konsekwentny w obu tekstach;

— w zapiskach o cudach w Biblii litera „h” pojawia się tylko siedem razy, głównie w formie minuskułowej, pełniącej funkcję majuskuły. Czterokrotnie w imionach — „Hinrico”, „Woyucham”, „Guntherus” oraz „Ihesu” (ihu) — w wersji skróconej. Przymuszczenie podniosła forma całej relacji o cudach powodowała w większym stopniu użycie w zapisie tekstu takiej formy litery. Litera „h” w Ewangelistarze stosowana jest w formie minuskuły w dwóch odmianach. Pierwsza pisana jest z wyraźnym haczykowatym szeryfem u dołu łaski, skierowanym skosem ku górze, w prawą stronę oraz ze znacznym przedłużeniem poniżej linii bazowej łukowato wygiętej nogi litery „h”. W wypadku drugiej odmiany litera pełni, podobnie jak w zapiskach o cudach, funkcję majuskuły. W obu tekstach noga litery kończy się podobnie, na linii bazowej z dodatkowym punktem skierowanym do środka (il. 2 — 12a, 12b);

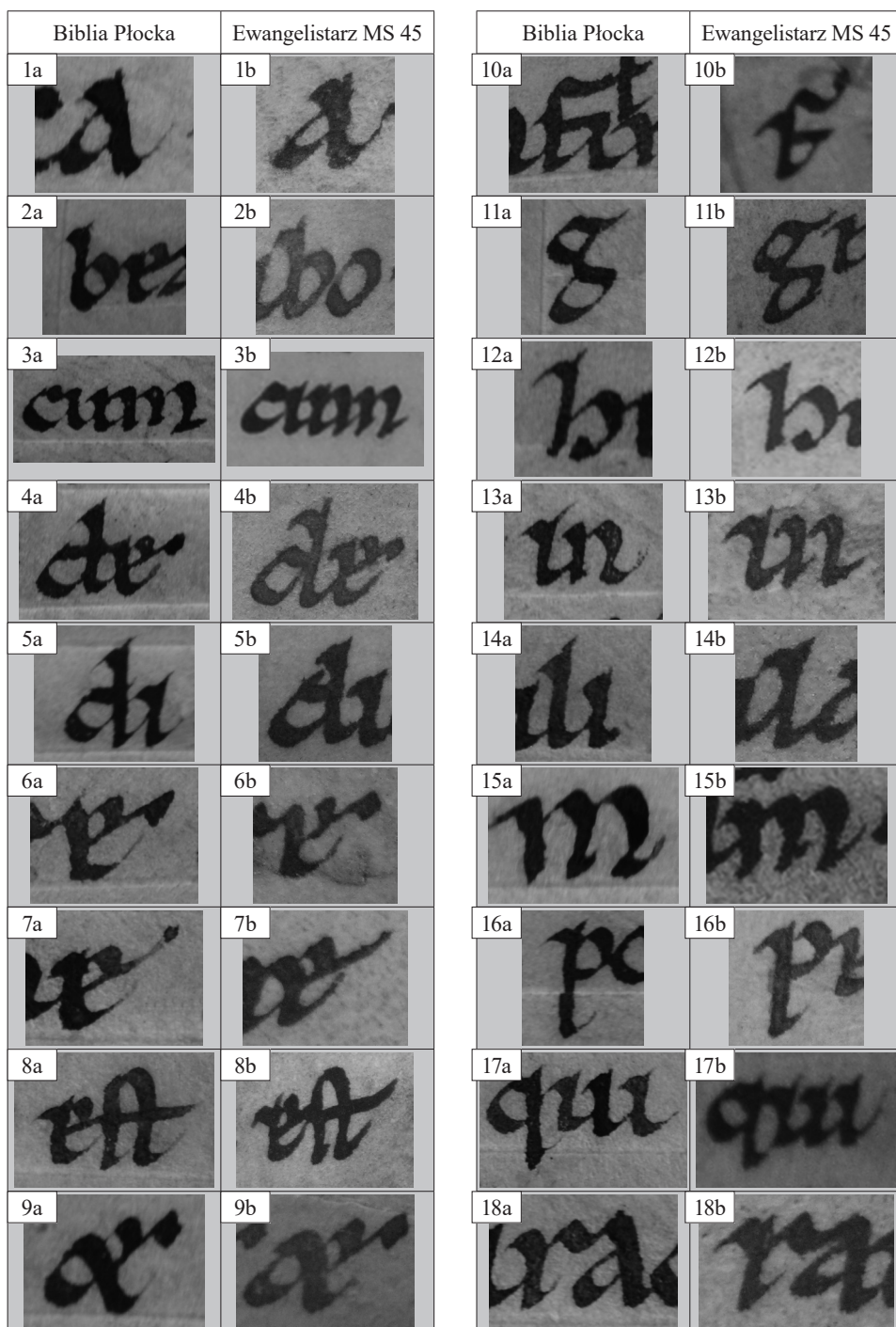
— litera „s” umieszczana na końcu wyrazów uzyskuje w obu tekstach trzy formy. W pierwszym przypadku, najczęstszym, pisana jest z równymi zakończeniami grzbietu, wpisując się w regularny prostokąt. W drugim wypadku, szczególnie interesującym, górne zakończenie noska litery jest wydłużone i wywinięte w górę w formie wstęgi (il. 2 — 19a, 19b). Spotkać można również trzeci wariant z przedłużonym dolnym zakończeniem grzbietu litery (il. 2 — 20a, 20b). Ostatnia wersja w Ewangelistarze dotyczy głównie formy majuskułowej, natomiast w zapiskach w Biblii widoczna jest tylko tendencja do nadawania takiego kształtu litery;

— w obu tekstach w literze „t” z reguły trzon przechodzi w niewielkim stopniu nad poprzeczkę, której prawa strona jest znacznie przedłużona i wygięta w górę z prawej strony (il. 2 — 21a, 21b)²⁶. W Ewangelistarze widoczna jest dodatkowo tendencja do dodawania punktu na końcu poprzeczki w wyrazach kończących wersy (na przykład f. 2r.);

— w zapiskach o cudach w Biblii litera „y” pojawia się dwukrotnie — w imionach „Woyucham” i „Zacharyas” — w analogicznym kształcie (il. 2 — 22a, 22b). Trzon litery otrzymuje formę ostrego łuku, który ulega wyprostowaniu w przedłużeniu dolnym, zakończonym punktowym zawinięciem w prawą stronę. Prawe ramię jest również lekko wygięte w prawą stronę z dodanym akcentem w świetle

Polski, red. A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 1995, s. 524–525; idem, *Czy biskup lubuski Wawrzyniec był mnichem lubińskim? Próba odpowiedzi na podstawie analizy jego dokumentów*, [w:] *Z dyplomatyki i heraldyki dawnego biskupstwa lubuskiego*. Colloquia lubuskie, oprac. Marek Golemski, Zielona Góra-Gorzów Wielkopolski 1994, s. 46–49.

²⁶ *Ewangelistarz Płocki z XII wieku...*, s. 25.

Il. 2. Zestawienie pisma zapisów o cudach z 1148 roku w Biblii Płockiej (Muzeum Diecezjalne w Płocku, MS 2), K. 239v oraz Ewangelistara (Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku, MS 45), k. 15r; oprac. J. Tomaszewski

litera umieszczonym tuż pod końcem linii. Taką samą formę litera otrzymuje w Ewangelistarzu, choć we fragmentach pisanych bardziej pośpiesznym duktem punktowe zawinięcie na przedłużeniu dolnym jest słabiej akcentowane;

— litera „z” w obu tekstach pisana jest w taki sam sposób — z długim trzonym i mocno zakrzywionymi ramionami²⁷. Górny wierzchołek trzonu wznosi się wyraźnie ponad górną linię pola środkowego pisma (il. 2 — 23a, 23b).

Pisarz w obu tekstach stosuje jednolity system abrewiacji. Do jego repertuaru należą znaki skrótowe sylab „rum”, „us” oraz „er” w postaci poziomej kreski przecinającej przedłużenie trzonu litery „p”. Analogiczne w kształcie w obu tekstach są również znaki abrewiacji przez ściągnięcie. Typową dla pisarza kontrakcję obserwujemy w takich wyrazach z literą „d” jak: *d[omi]no*, *ide[m]*, *q[uo]d*, *d[e]i*, lub z literą „l”: *s[er]c[ua]la* i *s[er]c[ua]lo[rum]* (il. 2 — 27a, 27b). W praktyce pisarskiej tego okresu w takich przypadkach, gdy skracany wyraz miał w środku literę o długim trzonie, kreska stanowiąca znak abrewiacji przecinała ją pod skosem²⁸. W wypadku obu tekstów pisarz wyprowadza linię abrewiacji z prawej strony długiego trzonu litery skośnie ku górze i kończy ją zawsze wyraźnym punktem skierowanym w górę lub w dół²⁹. Oprócz ligatury „ae” pojawia się zrost głosek „or”³⁰.

Skryptor stosuje dość prosty i przyjęty w XII wieku system znaków przy-stankowych w formie kropki, odpowiadającej najczęściej znakowi kończącemu zdanie (*periodus*). Kreska umieszczona nad kropką, czyli znak stanowiący odpowiednik przecinka (*comma*) lub średnika (*colon*), w obu tekstach pisany jest w analogiczny sposób w formie dwóch ostrych łuczków ustawionych pod skosem w dół (il. 2 — 24a, 24b). Pisarz nie zastosował za to znaków rozdzielających wyrazy (*semipunctus*) przy przenoszeniu ich części do następnego wersu. Ponadto skryba stawia skośne kreski nad podwójnym „ii”, znajdującym się przy „u” w celu zróżnicowania sąsiadujących znaków³¹.

Dotychczasowa analiza poszczególnych znaków pisarskich wykazuje ich bezsporną tożsamość w obu tekstach. O ile niektóre litery mają cechy uniwersalne i zapewne były konstruowane w podobny sposób przez skrybów wywodzących się z jednej szkoły pisarskiej, to takie litery, jak „d”, „g”, „m”, „r”, „s”, „z”, w obu zabytkach świadczą o indywidualnych cechach i nawykach skryby. Najistotniejsze w badaniu porównawczym jest jednak odnalezienie wspólnych w obu testach zestawień liter lub nawet całych wyrazów, które potwierdzałyby tezę o tożsamości

²⁷ Litera ta również wykazuje indywidualne cechy duktu ręki pisarskiej. Zob. W. Semkowicz, op. cit., s. 324.

²⁸ Ibidem, s. 422.

²⁹ W Ewangelistarzu abrewiacja tak przedstawiona graficznie widoczna jest również przy literach „b” i „h”.

³⁰ W Ewangelistarzu w ostatnim wersie f. 1v (*Ewangelistarz Płocki z XII wieku...*, s. 27), f. 6r, w. 11 (*quatuor*), w zapiskach w Biblii w wyrazie *pictor* (wers 19).

³¹ *Ewangelistarz Płocki z XII wieku...*, s. 25.

ręki pisarskiej. Choć zapiski o cudach w Biblii Płockiej są stosunkowo krótkie, to jednak udało się odnaleźć kilka charakterystycznych układów pisma w obu tekstach. Przede wszystkim wiele połączeń dwuliterowych jest budowanych na takiej samej zasadzie. W takich zestawieniach, jak: „be”, „de”, „di”, „et”, „in” lub „te”, występuje taka sama zasada łączenia liter (il. 2 — 4a, 4b, 5a, 5b, 9a, 9b, 13a, 13b, 25a, 25b). Podobnie w całych wyrazach widoczna jest tożsama konstrukcja. W tym wypadku uwagę należy zwrócić na podobieństwo „cum” (il. 2 — 3a, 3b), „qui” (il. 2 — 17a, 17b), a zwłaszcza „est”, gdzie stosowana jest ligatura długiego „s” oraz „t” (il. 2 — 8a, 8b). Podobnie, nieliczne a wspólne dla obu tekstów, dłuższe wyrazy wykazują znaczne powinowactwo. Warto pochylić się nad słowami: *ante*, w którym identyczne jest łączenie liter „t” i „e” (il. 2 — 25a, 25b), *beat[ae/i]* z analogicznie zapisanym tematem (il. 2 — 26a, 26b), *s[an]c[t]o[rum]* różniącym się tylko lekką kursywą w Perykopach (il. 2 — 27a, 27b) oraz imieniem *Mariam* z majuskułowym „R”, różniącym się tylko formą końcowego „m” (il. 2 — 29a, 29b). Podobieństwa występują także w zestawieniach liter obecnych w różnych wyrazach, jak: *Fr-actu-s* (il. 2 — 28a) oraz *f-actu-m* (il. 2 — 28b).

Dwa zapiski w Biblii Płockiej ozdobione są inicjałami „A(NNO)” oraz uncjalnym „E(odem)” wysokości czterech linii tekstu (il. 3 i 4). Dekoracja wykonana jest tym samym atramentem, którym spisano cały zapis i z pewnością ręką naszego skryby. Prawa linia inicjału „A”, przewężona w części środkowej, została dodatkowo przedzielona skośnie na dwie części, dzięki czemu utworzono symetryczny podział w formie ustawionych naprzemiennie klinów (il. 3). Lewa linia litery wspiera się na spiralnej wici roślinnej spełniającej rolę poprzeczki. Zakończenia obu linii litery zamknięte są stylizowanymi szeryfami w formie długich wywiniętych kresek lub wici roślinnych zakończonych punktami. Dodatkowo prawa linia litery oraz dolna krawędź lewej linii zamknięte są obrysami wzbożaczonymi o rytmicznie powtarzające się półkoliste wypustki i schematyczne trójliscie.

Il. 3. Inicjały „A”: Biblia Płocka (Muzeum Diecezjalne w Płocku, MS 2), Ewangelistaż (Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku, MS 45), k. 96r, k. 36v, k. 45r; fot. J. Tomaszewski

Drugi inicjał w postaci domkniętego uncjalnego „E” otrzymał równie ozdobną formę (il. 4). Na osi litery, w miejscu przewężeń linii, umieszczone zostały dwa akcenty w formie półkoli, a na zakończeniach ramion litery — pionowe linie szeryfów zakończone punktami. Wewnętrzna linia owalnej litery obwiedziona jest obrysem z okrągłymi akcentami i trójliściem umieszczonym na osi poziomej. Przedłużeniem ostatniego elementu jest poziomo ułożony trójkątny ozdobnik tworzący poprzeczkę. Wypukłości akcentów w obrysach wypełniono kropkami i rzędami drobnych kresek.

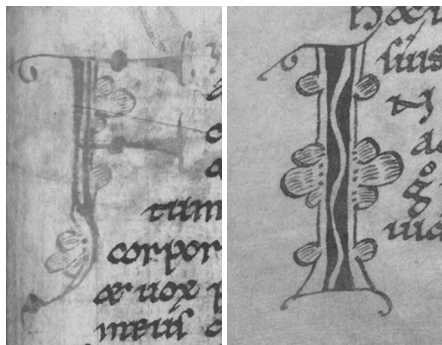
Il. 4. Inicjały „E”: Biblia Płocka (Muzeum Diecezjalne w Płocku, MS 2), Ewangelistarz (Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku, MS 45) k. 99r, k. 45r, k. 45v; fot. J. Tomaszewski

Pod względem stylistycznym inicjały te odbiegają nieco od ozdobników obecnych w całej Biblii, choć mają niektóre cechy wspólne świadczące o tym, że autor zapisków wywodził się z podobnego środowiska co twórcy dekoracji całego rękopisu. Są to charakterystyczne obrysy liter, akcenty w formie punktów umieszczonych na osi niektórych liter oraz typowe, wydłużone linie szeryfów zakończonych punktem. W Biblii litery mają jednak regularny i bardziej klasyczny kształt, szrafowane obrysy są bardziej zbliżone do form roślinnych, a szeryfy z punktami rysowane są skromniej.

Porównanie dwóch opisanych właśnie inicjałów z dekoracją tej grupy w Ewangelistarzu potwierdza, że są one tożsame stylistycznie i przynależą do jednego zbioru dekoracji inicjalnej. W Perykopach znajduje się ponad 200 takich inicjałów, z czego 31 wykonano atramentem³², w wielu przypadkach dodatkowo wzbogaconych elementami czerwieni. Są to głównie inicjały „I”, ale znajdujemy też trzy „A”, cztery „E” oraz dwa inicjały „F” (il. 5). Wszystkie ozdobne litery są tu zbudowane na podobnej zasadzie, choć reprezentują liczne wariacje motywów, co świadczy o dużej inwencji ich twórcy. Wszystkie inicjały „A” w Perykopach różnią się nieco od inicjału w zapiskach o cudach z Biblii Płockiej, ale mają wiele wspólnych elementów, takich jak typowe obrysy wypełnione szrafowaniem, szeryfy imitujące wici roślinne lub charakterystyczny zaokrąglony kształt lewej łaski litery (il. 3). Litera „E” inicjująca opis drugiego cudu w Biblii znajduje swój

³² Ibidem, s. 31.

identyczny odpowiednik w Ewangelistarzu na karcie 99r. (il. 4). Różnią się one jedynie drobnymi szczegółami, takimi jak kształt i długość szeryfów lub stopień domknięcia litery. W drugim przypadku szeryfy są dłuższe i rozwidlone na końcach, a uncjalna litera jest bardziej otwarta.

Il. 5. Inicjały „F” (k. 98r) oraz „I” (k. 48v) w Ewangelistarzu (Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku, MS 45); fot. J. Tomaszewski

Podobnie jak w zapiskach o cudach w Biblii w Ewangelistarzu wszystkie inicjały drugorzędne wykonał sam skryptor. Jest to szczególnie widoczne przy inicjałach malowanych głównie czerwienią, takich jak „A” (ff. 45, 96) „E” (ff. 45, 99), „F” (f. 98) czy „I” (f. 54), wpisanych w kolumnę tekstu i łączących się z pierwszym wierszem rozdziału, wykonanym tym samym kolorem. Inicjały te są obwiedzione tekstem dokładnie po ich formie. Skryba w pierwszej kolejności rysował inicjał, potem pisał czerwienią pierwszy wiersz tekstu, a następnie — już czarnym atramentem — zapełniał kolumnę, dostosowując się do wcześniej wykonanej dekoracji. W odróżnieniu od monochromatycznej dekoracji zapisków o cudach dysponował bogatszym zestawem barw. Inicjały malowane czerwienią obrysowywał kolorem żółtym lub czarnymi liniami, natomiast pisane atramentem wzbogacał akcentami czerwieni.

Z jakiego środowiska mógł pochodzić pisarz obu zabytków i w jakim czasie mógł pojawić się w Płocku? Zarówno Biblia Płocka, jak i Ewangelistarz pod względem paleograficznym i ikonograficznym przypisywane są środowisku nadmozańskiemu. Leszek Misiarczyk, podsumowując dotychczasowe ustalenia dotyczące wpływów kulturowo-artystycznych na Perykopy Ewangeliczne, przyjmuje stanowisko, że pisarz kodeksu mógł pochodzić z benedyktyńskiego opactwa St. Trond i współpracował z dwoma iluminatorami — jednym pochodzącym z klasztoru św. Wawrzyńca w Liège, w którym opracowano inicjały plecionkowe z ornamentyką roślinną, oraz drugim — wykazującym wpływy bawarskie klasztoru w Prüfening — malarzem inicjałów figuralnych³³. Badacz nie wyklucza przy tym

³³ Ibidem, s. 35, 64. Do spostrzeżeń Piotra Skubiszewskiego (op. cit., s. 615–637; idem, *La porta della cattedrale di Gniezno*, [w:] *Le porte di bronzo dall'antichità al secolo XIII*, red.

tezy, że całą dekorację rękopisu wykonał jeden twórca pochodzący znad Mozy, zaznajomiony z wzorcami charakterystycznymi dla klasztoru w Prüfening³⁴.

Rzeczywiście ductus płockiego skryby, choć jeszcze pozostający w duchu minuskuły romańskiej, nosi już niektóre cechy wczesnogotyckie, charakterystyczne dla niektórych ośrodków pisarskich Flandrii, Brabancji, Walonii i diecezji Liège³⁵. W tym rejonie można wyodrębnić charakterystyczny, miejscowy styl pisarski, odbiegający od wiodących ośrodków północnej Francji, kształtujących klasyczne elementy litery gotyckiej, którego cechą jest pewnego rodzaju „manieryzm” pisma romańskiego. Wiek XII jest we Francji, Belgii i Anglii stuleciem przełomowym — tu rozwijała się *littera praegothica*, podczas gdy w Niemczech wciąż dominował okrągły styl minuskuły karolińskiej³⁶. Bez wątplenia skryba kształcił się w jednym z ośrodków regionu nadmozańskiego, kultywującym taki właśnie styl pisarski. Zbliżone cechy pisma ma wiele rękopisów pochodzących z różnych klasztorów tego regionu, jednak najbliższe stylowi płockiego skryby są przede wszystkim XII-wieczne rękopisy związane z klasztorami św. Wawrzyńca³⁷ lub św. Jakuba w Liège³⁸, lecz także nieco późniejsze kodeksy z cysterskiego opactwa w Aulne³⁹. Te spostrzeżenia jednak nie świadczą jednoznacznie o środowisku, z którego wywodził się pisarz zapisków o cudach i Ewangelistarza Płockiego. Nie zawsze bowiem rękopisy, które mają proveniencję z danego klasztoru, zostały przepisane w miejscowym skryptorium, a ponadto charakterystyczny styl pisma mógł być przekazywany z mistrza na ucznia niekoniecznie pochodzącego z tego samego opactwa. Znane ośrodki pisarskie kształciły skrybów przybywających na naukę nawet z odległych filii i niekoniecznie związanych tą samą regułą zakonną.

Chronologia powstania obu omawianych tu zabytków jest zasadniczym problemem w kontekście proveniencji Ewangelistarza Płockiego. Precyzyjne da-

S. Salomi, Roma 1990, s. 247–270) dotyczących wpływów bawarskich autor dodaje kolejne dwa przykłady rękopisów z Prüfening (Regensburger Reichsstädtische Bibliothek, Clm. 15074 oraz Clm. 13040).

³⁴ *Ewangelistaarz Płocki z XII wieku...*, s. 36.

³⁵ R. Maere, *Notice* (do tablic XXII–XXIV), [w:] *Album belge de diplomatique: recueil de fac-similés pour servir à l'étude de la diplomatique des provinces belges au moyen age*, red. H. Pirenne, Bruxelles 1909, [b.n.s.].

³⁶ G.I. Lieftinck, op. cit., s. XX.

³⁷ *Haymonis expositio in libro Isayae prophetae* (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 9325; J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, T. 1, Bruxelles 1901, nr 251, s. 123–124); *Rupertusa Tutiensisa In Apocalypsim* (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 9607; J. Van den Gheyn, op. cit., T. 2, nr 1407, s. 331); *Wazelinabbé de Saint-Laurent de Liège, De consensu evangelistarum* (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 10751, J. Van den Gheyn, op. cit., T. 1, nr 192, s. 89).

³⁸ Isidorus, *Sententiae* (Cherbourg, Bibliothèque municipale, Ms. 0013); Ambrosius Mediolanensis, *Opera* (Darmstadt, ULB, HS 747); zbiór tekstów liturgicznych (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 12007–11).

³⁹ Anselmus Leodiensis, *Gesta Pontificum Leodicensis ecclesiae* (Bibliothèque de Université de Liège, Ms. 3173) z XIII wieku.

towanie jednostkowych rękopisów średniowiecznych na podstawie analizy paleograficznej lub ikonograficznej bez dodatkowych informacji jest praktycznie niemożliwe. Niezbędna jest w takim wypadku grupa rękopisów o tej samej proweniencji w celach porównawczych, wśród których znajdują się zabytki datowane lub dające przesłanki do powiązania z osobą pisarza, skryptorium o udokumentowanym czasie działania lub zawierające inne, pośrednie informacje. W tym kontekście datowanie i bliższe określenie miejsca powstania rękopisów średniowiecznych jest trudniejsze na podstawie stylistyki miniatur lub głównych inicjałów niż gdybyśmy opierali się na przesłankach paleograficznych i mniej spektakularnych dekoracjach. Przyczyna jest prozaiczna — większość rękopisów zawiera jedynie pojedyncze miniatury lub duże inicjały malowane najczęściej na podstawie indywidualnych wzorów, podczas gdy prawie wszystkie mają drobniejszą dekorację inicjalną, stanowiącą obok stylistyki pisma główny i powszechny wyróżnik środowiska pisarskiego, skryptorium lub cechę własną skryby.

Większość badaczy przychyliła się do twierdzenia, że zapiski o cudach w Biblii powstały w nieodległym czasie od wydarzeń w katedrze płockiej. Zarówno Antoni Julian Nowowiejski, przypisujący zapiski czasom pontyfikatu biskupa Aleksandra (zmarł w 1156 roku), a także Zofia Kozłowska-Budkowa oraz Aleksander Semkowicz, uznający kustosa Azona za autora zapisków, opowiadają się za takim datowaniem zabytku, nie podając przy tym argumentów przemawiających za tą tezą⁴⁰. Do opinii tej przychylił się również w późniejszym czasie Czesław Deptuła oraz Patrycja E. Herod⁴¹. Ostatnio także Leszek Misiarczyk potwierdził dotychczasową teorię, stwierdzając, że z uwagi na żywą narrację wydarzenia musiały być spisywane na bieżąco, jeśli nie na końcu 1148, to na początku 1149 roku⁴².

Drugi zabytek — Ewangelistarz — datowany jest przez Adama Vetulaniego na około połowę XII wieku, następnie przez Mariana Morelowskiego na około 1160 rok⁴³, a przez Piotra Skubiszewskiego na około 1180 rok⁴⁴. Na podstawie analizy paleograficznej oraz układu kalendarza liturgicznego wykazującego włoskie wpływy za rządów w Płocku biskupa Lupusa, braku wspomnienia liturgicznego św. Zygmunta Misiarczyk określił czas powstania rękopisu na lata 1170–1180⁴⁵. W świetle tych ustaleń autorzy, oprócz Vetulaniego, zgodnie uznają, że zapiski w Biblii zostały spisane wcześniej niż Ewangelistarz, co stanowiłoby dowód na polską proweniencję ostatniego zabytku. Graniczne datacje obu ręko-

⁴⁰ A.J. Nowowiejski, op. cit., s. 38; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., s. 348; A. Semkowicz, op. cit., s. 293.

⁴¹ C. Deptuła, op. cit., s. 75, 78, 84; P.E. Herod, op. cit., s. 35.

⁴² L. Misiarczyk, op. cit., s. 196.

⁴³ M. Morelowski, *Oevres inédits d'art mosan...*, s. 195–196.

⁴⁴ P. Skubiszewski, op. cit., s. 615–637.

⁴⁵ *Ewangelistarz Płocki z XII wieku...*, s. 64.

pisów dzieli 30 lat, co jednak wydaje się okresem zbyt długim jak na działalność jednego pisarza, zwłaszcza bez wyraźnej ewolucji stylu pisarskiego⁴⁶.

Próba ustalenia przybliżonej daty powstania obu zabytków na podstawie analizy paleograficznej nasyca jednak znacznych trudności. Większość rękopisów z interesującego nas obszaru, które mogłyby w tym wypadku posłużyć jako odnośnik, nie jest precyzyjnie datowana. Pewne wskazówki mogą dać nam natomiast opatrzone datą kodeksy oraz dokumenty powstałe na terenie obecnej Belgii lub w klasztorach północnej Francji, powiązanych z opactwami nadmozańskimi. Zbliżone cechy pisma pojawiają się w dokumentach i rękopisach w latach 60. XII wieku i są szczególnie obecne w kolejnych dwóch dekadach, natomiast już w latach 90. pojawiają się ostrzejsze łamanie liter, zwiastujące przemianę stylistyczną w kierunku gotyku.

Jednym z wcześniejszych datowanych przykładów jest rękopis *Tractatus in Iohannem* św. Augustyna, powstały w opactwie cysterskim Notre-Dame de Belval w latach 1156–1157, który ma wiele charakterystycznych cech pisma obecnych w polskich zabytkach, takich jak „e” z akcentem lub wydłużone górne zakończenie „s”, choć minuskuła ta jest jeszcze na nieco wcześniejszym etapie gotycyzacji⁴⁷. Kolejnym zabytkiem jest dokument z około 1160 roku, dotyczący darowizny uczynionej na rzecz opactwa de Florefe przez Aleydis, wdowę po Baldéric’u de Fontaine⁴⁸. Zbliżony styl pisma reprezentują kolejne dokumenty z lat 70., między innymi dokument z opactwa Zonnebeke we Flandrii⁴⁹, dokument z opactwa św. Andrzeja w Brugii z 1177 roku⁵⁰, dokument z cysterskiego klasztoru de Loos z 1177 roku⁵¹ czy dokument przeora opactwa w Hesdin⁵². Z lat 80. pochodzą kolejne datowane zabytki, między innymi dokumenty przepisane przez jednego skrybę z opactwa de Forest lez Bruxelles (z około 1180, z 1186 oraz z około 1190 roku)⁵³, a także rękopis zawierający tekst *De casu fulminis super ecclesia monasterii S. Laurentii* Reinerusa Leodiensisa z 1182 roku, przepisa-

⁴⁶ Utrzymuje się, że pisarze zachowywali swój wyuczony styl pisma przez całe aktywne życie. Nie wiemy jednak, w jakim stopniu i tempie styl danego skryby mógł ewoluować w ciągu jego działalności, zwłaszcza w okresie przejściowym, jakim jest przejście od minuskuły romańskiej do gotyckiej.

⁴⁷ Charleville-Mézières, Bibliothèque municipale, MS 246. Ilustracja w Ch. Samaran, R. Marichia, *Catalogue des manuscrits en écriture latine: portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, T. 5, Paris 1965, s. 71, plansza XVIII.

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Namur (Ch. Reusens, *Eléments de paléographie*, Louvain 1899, s. 207, plansza XXVI).

⁴⁹ Archiwum Seminarium Duchownego w Brugii (*Album belge de diplomatique...*, plansza XXII D).

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Brugii (ibidem, plansza XXII E).

⁵¹ Archives départementales du Nord a Lille (ibidem, plansza XXII F).

⁵² Archives départementales du Nord a Lille (ibidem, plansza XXII G).

⁵³ Dokumenty z zasobu Archives générales du royaume a Bruxelles (ibidem, plansza XXIV A, B, C).

ny w opactwie św. Wawrzyńca w Liège⁵⁴. *Ductus* we wskazanych dokumentach charakterystyczny jest jednak raczej dla pisma książkowego niż estetyki pisma dokumentowego⁵⁵.

W związku z tym należy postawić pytanie, czy można utrzymać obecne datowanie zapisków o cudach w katedrze płockiej na okres tuż po tych wydarzeniach. Wydaje się, że nie i jednak należałoby przesunąć tę datę przynajmniej o kilkanaście lat, na okres pomiędzy latami 1160–1170, na czasy rządów biskupa Wernera. W tym czasie wykształcony w piśmie w rejonie nadmozańskim skryba mógł dotrzeć do Płocka i pozostawić ślad odległej szkoły pisarskiej na kartach miejscowych rękopisów. Spisanie przebiegu cudownych wydarzeń z 1148 roku mogło wtedy nastąpić z pewnego dystansu, pozwalającego na właściwe zredagowanie tekstu i godne upamiętnienie pontyfikatu *venerabilis vitae* biskupa Aleksandra, odpowiedzialnego za budowę nowej świątyni. Relacje obu cudów są zbudowane konsekwentnie w konwencji obowiązującej w epoce. Na zasadzie symetrii bezpośrednimi świadkami cudów są wiarygodni i obdarzeni szacunkiem dostojnicy — kustosz Azon oraz scholastyk Zachariasz⁵⁶.

Oba rękopisy nie były jedynymi, które można było przypisać naszemu pi-sarzowi. Vetulani przytacza opinię ks. Mąkowskiego, iż ten sam skryba przepisał i uzupełnił uszkodzone fragmenty XI-wiecznego rękopisu ksiąg historycznych i prorockich Starego Testamentu, który został oznaczony przez autora sygnaturą MS 48 (dawniej MS 1). Jednocześnie Vetulani podał w wątpliwość przypuszczenie Zofii Kozłowskiej-Budkowej, iż zapiski w Biblii są autografem kustosza Azona, który — jako pełniący wysoką godność kościelną — mógł być jedynie inspiratorem sporządzenia not. Co więcej, według relacji ks. Mąkowskiego ta sama ręka skrybora „uzupełniła brakujące karty w kodeksie Biblii nr 79 z w. XI” (według numeracji Vetulaniego MS 49)⁵⁷. Spostrzeżenia te skłoniły badacza do założenia, że w połowie XII wieku w Płocku, za czasów biskupów Aleksandra i Wernera, mogło funkcjonować przy katedrze *scriptorium*, wytwarzające

⁵⁴ Louvain, Bibliothèque de l'Université, Ms. VI. Ilustracja w kart z rękopisu Ch. Reusens, op. cit., s. 210–213, plansza XXVII; *Album belge de diplomatique...*, plansza XII.

⁵⁵ R. Maere, op. cit.

⁵⁶ Nie ma zgodności co do terminu *scolaris* użytego przed imieniem Zacharyasa w relacji drugiego cudu. Część badaczy uważa, że oznacza on ucznia (Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit., s. 346; A. Vetulani, op. cit., s. 330; L. Misiarczyk, op. cit., s. 200), inni — jak Jan Ptaśnik (*Komunikat wygłoszony na posiedzeniu z dnia 28 listopada 1913 r.*, „Prace Komisji Historji Sztuki w Polsce” T. 1, MCMXIX z. 2, s. XXXI), Czesław Deptuła (*Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 8, 1959, z. 2, s. 83; idem, *Kościół płocki w XII wieku...*, s. 75), Grażyna Szumlicka-Rychlik (*Kapituła katedralna w Płocku jako ośrodek kultury piśmiennej w XIV i XV wieku*, „Notatki Płockie” 59, 2014, nr 1, s. 8) — tłumaczą termin jako tytuł scholastyka — prałata, przełożonego szkoły lub nauczyciela. Zasadna wydaje się uwaga C. Deptuły, że imię to nie występuje w tym okresie w innych źródłach i zapewne chodzi tu o obcokrajowca pełniącego funkcję kierownika szkoły (idem, *Kościół płocki w XII wieku...*, s. 75).

⁵⁷ A. Vetulani, op. cit., s. 330, 416.

niezbędne w diecezji teologiczne i liturgiczne rękopisy, właśnie pod kierunkiem kustosa katedralnego Azona⁵⁸.

Rękopisy oznaczone przez Vetulaniego sygnaturą numer 48 oraz 49 nie zachowały się do naszych czasów i nie jesteśmy w stanie zweryfikować spostrzeżeń ks. Makowskiego. Jednak przy założeniu, iż faktycznie rękopisy zostały uzupełnione przez tego samego pisarza, można mówić jedynie o zabiegach naprawczych poczynionych w księgozbiornie kapitulnym, a nie efektach działalności profesjonalnego skryptorium. Zapewne uzupełnienie brakujących kart z tekstem wiązało się z naprawą ksiąg i ich ponowną oprawą. Tę funkcję pełnił w zakonach bibliotekarz, sprawujący pieczę nad stanem księgozbiornego⁵⁹; przy kapitule mogła to być osoba wyznaczona również do zadań notarialnych i kancelaryjnych. Warsztat, jakim dysponował, był bardziej typowy w tym okresie dla sporządzającej dokumenty kancelarii biskupiej niż dla skryptorium, w którym oprócz atramentu potrzebny był przynajmniej czerwony pigment wykorzystywany do malowania inicjałów czy metalowy stylus do wyznaczania linii bazowych wierszy. Gdyby pisarz zapisków o cudach dysponował cynobrem, z pewnością namalowałby czerwienią swoje inicjały w tak ważnym dla miejscowego kościoła opisie cudów, tak samo jak wykonał je w Ewangelistarzu.

Pisarz zapisków o cudach nie wykonywał jednak tych działań sam — miał, zapewne starszego wiekiem, współpracownika, który przepisał poniżej opis ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku klasycznym stylem romańskim, wcześniejszym o epokę od pisma twórcy not o wydarzeniach w katedrze. Tego rodzaju zróżnicowanie odbiegających od siebie stylów pisma w jednym lub w sąsiadujących z sobą tekstach, ujętych w jednym rękopisie i pisanych w tym samym czasie, obecne jest w wielu kodeksach pochodzących z Liège. Analogiczne zestawienie wcześniejszego, romańskiego stylu z gotycyzującym duktem widoczne jest w rękopisie z klasztoru św. Wawrzyńca w Liège (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 9192–93) — na karcie 269v po komentarzach do Psalmów następuje tekst listu Hugues de Breteuil'a⁶⁰. Co ciekawe, w obu rękopisach — plockim i leodyńskim — zarówno starsze, jak i młodsze style wskazują na zbliżoną szkołę pisarską. W dużych skryptoriach obok siebie zwykle pracowali bowiem pisarze w różnym wieku, przywiązani do stylu pisania nabytego podczas nauki. Często jednak cechy ich pisma, choć odmienne, świadczyły o rozwoju stylu w danym ośrodku pisarskim.

Charakterystyczny jest w tym wypadku inicjał „I (n)”, rozpoczynający opis ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku, następujący po notach o cudach w Bi-

⁵⁸ Ibidem, s. 329, 358. Wniosek ten za Vetulanim był wielokrotnie powtarzany przez kolejnych autorów — w ostatnich latach między innymi przez W. Góralskiego, *Wkład kapituły katedralnej w Płocku w rozwój kultury umysłowej miasta do XVI wieku*, „Studia Płockie” 32, 2004, s. 167; P.E. Heroda, op. cit., s. 32, 35; E. Potkowskiego, op. cit., s. 33; L. Misiarczyk, op. cit., s. 197.

⁵⁹ J. Tomaszewski, *Oprawa książkowa w Polsce 1450–1600. Studium tegumentologiczno-ikonograficzne*, Warszawa 2017, s. 85, 90.

⁶⁰ J. Van den Gheyn, op. cit., T. 1, nr 298, s. 161.

blii Płockiej, wykonany przez jednego z dwóch pisarzy (il. 6). Odbiega on nieco od stylistyki pozostałych dwóch inicjałów na tych kartach, choć zbudowany jest w analogiczny sposób jak część inicjałów „I” w Ewangelistarzu. Zarówno tu, jak i tam w środkowej, przewężonej części esowatego trzonu litery znajduje się punkt będący rodzajem zwornika. W tekście opisu o cudach punkt ten jest ujęty dodatkowo od góry i od dołu rozgałęzionymi na końcach krótkimi liniami. W odróżnieniu od inicjałów w Ewangelistarzu zakończenia trzonu są tu zamknięte formą stylizowanych trójliści, a prosty obrys litery biegnie wzdłuż jej krawędzi.

Il. 6. Zestawienie inicjałów: inicjały „I” rozpoczynające opis ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku (k. 240r) w Biblii Płockiej (Muzeum Diecezjalne w Płocku, MS 2) oraz w *Dialogach* Grzegorza Wielkiego (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 9916–17), inicjały „A” na karcie 186r Biblii Płockiej (Muzeum Diecezjalne w Płocku, MS 2) oraz w *Dialogach* Grzegorza Wielkiego (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 9916–17); fot. J. Tomaszewski

Obecnie wiemy, że pisarz Ewangelistarza samodzielnie wykonywał przynajmniej trzeciorzędowe inicjały oraz przynajmniej dwa z trzech inicjałów na kartach zawartych w Biblii Płockiej, a to daje nam dodatkowe narzędzie do identyfikacji jego macierzystego warsztatu. Specyficzne zdobnictwo i urozmaicone kształty inicjalnych liter są charakterystycznymi cechami jego zestawu ornamentyki, nabytego podczas edukacji i pracy w skrytorium. Z pewnością podczas swojej dalszej działalności przetwarzał nabyte wzorce, formując swój indywidualny styl. Poszukiwanie identycznych inicjałów w innych rękopisach z epoki napotyka jednak znaczne trudności. Można wskazać jedynie pewne typowe cechy w innych zabytkach, zbieżne z właściwościami grupy inicjałów zdobiących zapiski o cudach w Biblii oraz Ewangelistarz. Niektóre cechy tej stylistyki, jak tendencja do deformacji pionowych elementów, stosowanie akcentów na osiach liter oraz charakterystyczne obrysy, są obecne w rękopisach z opactwa św. Jakuba w Liège. W niewielkim i skromnie zdobionym zbiorze tekstów liturgicznych pochodzącym z tego klasztoru (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 12007)⁶¹ inicjały mają zbliżony charakter, a litera „E” ma wszystkie cechy inicjałów umieszczonych w obu

⁶¹ Ibidem, T. 1, nr 370, s. 205–206.

płockich zabytkach. Również rękopisy z klasztoru św. Wawrzyńca wykazują analogiczne rysy, zwłaszcza kodeks zawierający *Dialogi* Grzegorza Wielkiego (Bruksela, Bibliothèque Royale, Ms. 9916–17)⁶², w którym znajdujemy wiele analogii w budowie inicjałów, charakterystycznych dla naszego skryby, w tym dla inicjału „I” rozpoczynającego opis ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku⁶³ (il. 6).

Dotychczasowe ustalenia pozwalają stwierdzić, że najbardziej prawdopodobnym środowiskiem, z którego wywodził się skryba tworzący oba płockie zabytki, jest Liège — ze wskazaniem na klasztor św. Wawrzyńca. Świadczą o tym zarówno przesłanki paleograficzne, jak i charakter malowanych przez niego inicjałów. Większe inicjały wykazują różne źródła inspiracji i zastosowanie nieco odmiennych środków wyrazu artystycznego, choć technika ich wykonania pozostaje zbliżona, a w dodatku jest charakterystyczna dla tego samego kręgu artystycznego.

Ustalenie tożsamości ręki twórcy obu rękopisów prowadzi do konstatacji, że Ewangelistarz został napisany w Polsce, najprawdopodobniej w samym Płocku. Stwierdzenie to potwierdza obecność w kalendarzu liturgicznym wspomnienia św. św. Wojciecha i Jerzego⁶⁴, a także to, że pisarz brał udział w pracach w bibliotece katedralnej. Ustalenia paleograficzne wskazują, iż terminem *post quem* powstania obu zabytków powinny być lata 60., natomiast *ante quem* są przypuszczalnie lata 80. XII wieku. Paleografia jednak nie daje nam wskazówek do ustalenia sekwencji powstania rękopisów, choć pewnych przesłanek dostarcza dekoracja obu zabytków. Technika wykonania zapisków o cudach w katedrze płockiej oraz opisu ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku wskazuje, że w owym czasie obaj pisarze nie dysponowali pełnym warształem pisarskim typowym dla profesjonalnego skryptorium. Takie możliwości mogły pojawić się wraz z przybyciem grupy zakonników benedyktyńskich i erygowaniem opactwa św. Wojciecha w Płocku⁶⁵.

⁶² J. Van den Gheyn, op. cit., T. 2, nr 1287, s. 255–256. Na podobieństwo niektórych motywów zdobniczych w tym rękopisie uwagę zwraca L. Misiarczyk (*Ewangelistarz Płocki z XII wieku...*, s. 32).

⁶³ Rękopis ten datowany przez Gheyn’a ogólnie na XII wiek, przez Morelowskiego na około 1160 rok (z czym należałoby się zgodzić) pod względem dekoracji inicjalnej jest dobrym punktem odniesienia dla poszczególnych chronologicznych składników Biblii Płockiej. Znajdujemy tu analogie nie tylko do stylistyki inicjałów pisarza zapisków o cudach i sąsiadującego opisu ceremonii liturgicznej z Wielkiego Piątku, lecz także innych, mniejszych inicjałów obecnych w oryginalnych fragmentach Biblii, między innymi dla litery „A” (k. 186), budowanej z linii krzywych, ściśniętej zwornikiem w formie punktu w przewężeniu. Jednocześnie trudno odnaleźć akurat w tym rękopisie analogie do stylistyki większych inicjałów, sugerowanych przez L. Misiarczyka (*Ewangelistarz Płocki z XII wieku...*, s. 32).

⁶⁴ Należy się zgodzić z twierdzeniem L. Misiarczyka, że wspomnienie św. Wojciecha w tym okresie stanowi mocną przesłankę za miejscowym pochodzeniem zabytku (ibidem, s. 53).

⁶⁵ Za powstaniem opactwa benedyktyńskiego w tym czasie opowiada się część badaczy, między innymi C. Deptuła, *Krąg kościelny płocki...*, s. 5–122; idem, *Niektóre aspekty stosunków Polski z Cesarstwem w wieku XII*, [w:] *Polska w Europie. Studia historyczne*, red. H. Zins, Lublin 1968, s. 39; K. Pacuski, *Początki benedyktyńskiego opactwa św. Wojciecha na grodzie płockim*,

Mnisi mogli przywieźć z sobą nie tylko podstawowy zestaw pigmentów i barwników do dekoracji wytwarzanych przez siebie rękopisów, lecz także dysponowali umiejętnościami i odpowiednim zapleczem do sporządzenia odpowiedniej ilości pergaminu do produkcji kodeksów liturgicznych. Zróżnicowany skład obsady opactwa otwierał ponadto możliwości pojawienia się na kartach Ewangelistarza odmiennych wpływów stylistycznych w jego dekoracji. W ogólnej ocenie trzeba jednak powiązać stylistykę zabytku z rozwijającym się w czołowych ośrodkach intelektualnych Zachodu, docierającym nad Wisłę duchem romańskiego renesansu II połowy XII wieku⁶⁶.

Najstarsze rękopisy w Polsce były importami i niewiele zabytków tego rodzaju zachowało się do naszych czasów⁶⁷. Te, w których wypadku uważa się, że powstały już na terenie Polski, jak *Pontyfikał biskupów krakowskich* z II połowy XI wieku⁶⁸, który mógł być napisany w benedyktyńskim Tyńcu, krakowskie *Homiliae et Lectiones*⁶⁹, dwa egzemplarze *Collectio trium patrium*⁷⁰ oraz *Biblia Latina*, przypisana skryptorium kanoników regularnych we Wrocławiu⁷¹, nie mają jednoznacznie udokumentowanej proveniencji. Wśród tych rękopisów Ewangelistarz Płocki wydaje się mieć obecnie pozycję wyjątkową, udokumentowaną badaniami paleograficznymi, wskazującymi na jego płockie pochodzenie.

[w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 136–138.

⁶⁶ Na temat rozwoju tendencji stylistycznych zob. Ch.H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge 1927; W.A. Nitze, *The so-called twelfth-century renaissance*, „Speculum” 1948, nr 23, s. 470; U.T. Holmes Jr., *The idea of a twelfth-century renaissance*, „Speculum” 1951, nr 26, s. 643–651.

⁶⁷ E. Potkowski, op. cit., s. 25.

⁶⁸ Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 2057 III (Z. Obertyński, *Pontyfikał krakowski z XI wieku*, „Materiały do Dziejów Kościoła w Polsce” T. 5, Lublin 1977, s. 23–24).

⁶⁹ Kraków, Biblioteka Kapitulna, nr 143 (I. Polkowski, *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, seria 1, T. 3, Kraków 1883, s. 99–100).

⁷⁰ Kraków, Biblioteka Kapitulna, nr 84 (ibidem, s. 61–78); Gniezno Biblioteka Kapitulna ms 25 (A. Lisiecki, *Katalog rękopisów biblioteki seminaryjnej w Poznaniu aż do wieku XV włącznie*, „Przegląd Kościelny” 7, 1905, s. 286–287). Oba rękopisy uwzględnione przez Pierre’a Davida (*Un disciple d’Yves de Chartres en Pologne — Galon de Paris et le droit canonique*, [w:] *La Pologne au VIIe Congrès International des sciences historiques*, T. 1, Varsovie 1933, s. 99–113).

⁷¹ Biblia — Listy św. Pawła z komentarzem Piotra Lombarda z 1166 roku, Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Rkp. 318 (*Sztuka polska przedromańska i romańska...*, T. 1, s. 263; Z. Ameisenowa, *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*, Wrocław-Kraków 1958, s. 108–109).

BIBLIOGRAFIA

- Album belge de diplomatique: recueil de fac-similés pour servir à l'étude de la diplomatique des provinces belges au moyen age*, red. H. Pirenne, Bruxelles 1909.
- Ameisenowa Z., *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*, Wrocław-Kraków 1958.
- Bersohn M., *Księgozbiór kapituły plockiej*, Warszawa 1899.
- Bobowski K., *O metodach identyfikacji rąk pisarskich w rękopisach średniowiecznych*, „Studia Źródłoznawcze” 29, 1985.
- David P., *Un disciple d'Yves de Chartres en Pologne — Galon de Paris et le droit canonique*, [w:] *La Pologne au VIIe Congrès International des sciences historiques*, T. 1, Varsovie 1933.
- Deptuła C., *Kościół plocki w XII wieku*, „Studia Plockie” 3, 1975.
- Deptuła C., *Krąg kościelny plocki w połowie XII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 8, 1959, z. 2.
- Deptuła C., *Niektóre aspekty stosunków Polski z Cesarstwem w wieku XII*, [w:] *Polska w Europie. Studia historyczne*, red. H. Zins, Lublin 1968.
- Domżał Z., Wałkowski A., *Intelektualista i twardy biznesmen w szarym habicie. O opacie klasztoru cystersów w Mogile Janie Taczelu*, „Echa Przeszłości” 19, 2018.
- Ewangelista z Plocki z XII wieku. Krytyczne wydanie tekstu łacińskiego z kodeksu Perykopy Ewangeliczne Archiwum Diecezji Plockiej*, red. L. Misiarczyk, B. Degórski, Warszawa 2016.
- Gieysztor A., *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973.
- Góralski W., *Aktualny stan badań nad powstaniem i dziejami kapituły katedralnej w Plocku*, „Studia Plockie” 4, 1976.
- Góralski W., *Wkład kapituły katedralnej w Plocku w rozwój kultury umysłowej miasta do XVI wieku*, „Studia Plockie” 32, 2004.
- Haskins Ch.H., *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge 1927.
- Herod P.E., *Skryptorium katedralne plockie do XIV wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 99, 2013.
- Holmes U.T. Jr., *The idea of a twelfth-century renaissance*, „Speculum” 1951, nr 26.
- Hornowska M., Zdzitowiecka-Jasińska H., *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947.
- Jażdżewski K., *Litera e-caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, „Studia Źródłoznawcze” 23, 1978.
- Knapiński R., *Iluminacje romańskiej Biblii Plockiej*, Lublin 1993.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Plockie zapiski o cudach z r. 1148*, „Kwartalnik Historyczny” 44, 1930, nr 1.
- Lieftinck G.I., *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*, T. 1, cz. 2. *Texte*, Amsterdam 1964.
- Lisiecki A., *Katalog rękopisów biblioteki seminaryjnej w Poznaniu aż do wieku XV włącznie*, „Przegląd Kościelny” 7, 1905.
- Liszewska W., *Badania technologii wykonania Ewangelisty z Plockiego z XII wieku, raport z badań statutowych WKiRDS nr 8, ASP w Warszawie*, Warszawa 2016.
- Mews C.J., *Manuscripts in Polish libraries copied before 1200 and the expansion of Latin Christendom in the eleventh and twelfth centuries*, „Scriptorium” 56, 2002, nr 1.
- Misiarczyk L., *Zapiski o cudach z 1148 roku w Biblii Plockiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 104, 2015.
- Morelowski M., *Oevres inédites d'art mosan en Pologne au XII siècle*, [w:] *L'art mosan. Journées d'études*, red. P. Francastel, Paris 1953.
- Morelowski M., *Pericopae lubińskie, ewangelista z plocki i drzwi gnieźnieńskie a sztuka leodyjsko-mozańska*, „Prace i Materjały Sprawozdawcze Sekcji Historji Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1935, z. 4.

- Nitze W.A., *The so-called twelfth-century renaissance*, „Speculum” 1948, nr 23.
- Nowowiejski A.J., *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930.
- Obertyński Z., *Pontyfikał krakowski z XI wieku* („Materiały do Dziejów Kościoła w Polsce”, T. 5, Lublin 1977).
- Pacuski K., *Początki benedyktyńskiego opactwa św. Wojciecha na grodzie plockim*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1992.
- Polkowski I., *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej* („Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, seria 1, T. 3), Kraków 1883.
- Potkowski E., *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.
- Ptaśnik J., *Relacja referatu na posiedzeniu z dnia 28 listopada 1913 r.*, „Prace Komisji Historii i Sztuki” T. 1, MCMXIX, z. 2.
- Reusens Ch., *Éléments de paléographie*, Louvain 1899.
- Samaran Ch., Maricha R., *Catalogue des manuscrits en écriture latine: portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, T. 5, Paris 1965.
- Sawicka S., *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Nationale de Varsovie, du Chateau Royal et des bibliothèques: des Zamoyski a Varsovie, du Séminaire de Plock et du Chapitre de Gniezno*, „Bulletin de la Société Française de reproductions de manuscrits à peintures” 19, 1938.
- Schneickert H., *Leitfaden der gerichtlichen Schriftvergleichung*, Berlin 1918.
- Semkowicz W., *Paleografia łacińska*, Kraków 2011.
- Skubiszewski P., *La décoration des manuscrits Plock 140 et Gniezno 110. Saint-Laurent de Liège et la Pologne*, [w:] *Clio et son Regard. Mélanges offerts à Jacques Stiennon à l'occasion de ses vingt-cinq ans d'enseignement à l'Université de Liège*, red. R. Lejeune, J. Deckers, Liège 1982.
- Skubiszewski P., *La porta della cattedrale di Gniezno*, [w:] *Le porte di bronzo dall'antichità al secolo XIII*, red. S. Salomi, Roma 1990.
- Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, T. 1, red. M. Walicki, Warszawa 1971.
- Szumlicka-Rychlik G., *Kapituła katedralna w Płocku jako ośrodek kultury piśmiennej w XIV i XV wieku*, „Notatki Płockie” 59, 2014, nr 1.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002.
- Tomaszewski J., *Oprawa książkowa w Polsce 1450–1600. Studium tegumentologiczno-ikonograficzne*, Warszawa 2017.
- Van den Gheyn J., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, T. 1, Bruxelles 1901.
- Van den Gheyn J., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, T. 2, Bruxelles 1902.
- Vetulani A., *Średniowieczne rękopisy plockiej biblioteki katedralnej*, „Roczniki Biblioteczne” 7, 1963.
- Wałkowski A., *Czy biskup lubuski Wawrzyniec był mnichem lubińskim? Próba odpowiedzi na podstawie analizy jego dokumentów*, [w:] *Z dyplomatyki i heraldyki dawnego biskupstwa lubuskiego. Colloquia lubuskie*, oprac. Marek Golemski, Zielona Góra-Gorzów Wielkopolski 1994.
- Wałkowski A., *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra-Wrocław 1996.
- Wałkowski A., *Zarys rozwoju pisma dokumentów lubińskich do połowy XIII wieku*, [w:] *Kultura średniowieczna na Śląsku. Pierwiastki rodzime i obce*, red. K. Bobowski, Wrocław 1993.

JACEK TOMASZEWSKI

THE OLDEST SURVIVING HAND-WRITTEN CODEX ORIGINATING
IN POLAND? THE TWELFTH-CENTURY PŁOCK EVANGELIARY IN THE LIGHT
OF PALAEOGRAPHIC STUDIES OF THE 1148 ACCOUNTS OF MIRACLES
IN THE PŁOCK BIBLE

Summary

The article deals with a palaeographic comparative analysis of two twelfth-century manuscripts from the Cathedral Chapter Library in Płock — the 1148 accounts of miracles in the Płock cathedral on folio 239v of the Płock Bible (MS 2), and the Evangeliary (MS 45).

The main research problems are as follows: to establish the identity of the hand in the case of both texts, determine the origin and the role the scribe in question may have played in Płock as well as to attempt to date the manuscripts and establish their chronological order.

The palaeographic study has encompassed a detailed comparison of written characters, their groups, entire words as well as abbreviation system and initials. Such an analysis has made it possible to demonstrate that both texts were written by the same person. The style of the writing and of secondary initials suggests that the Płock scribe came from the Monastery of St. Lawrence or St. Jacob in Liège. In addition, a comparison of the writing style and decorations of the Płock manuscripts with those of dated documents and manuscripts from Flanders, Brabant, Wallonia and Diocese of Liège has demonstrated that the *littera praegothica* present in these codices did not develop before the 1160s and was present in the following two decades. These findings question the previous dating of the accounts of miracles in the Płock Bible and move the date of their origin to a period between 1160 and 1170.

The establishment of the identity of the author of both manuscripts together with the conclusions of the codicological analysis constitute new evidence suggesting that the Evangeliary may have originated in the Abbey of St. Adalbert in Płock. This is confirmed by the presence in the liturgical calendar of the commemoration of St. Adalbert as well as by the fact that the scribe worked in the cathedral library. The present palaeographic analysis confirms the dating of the manuscript to the 1160s–1180s. Among the oldest surviving hand-written codices originating in Poland the Płock Evangeliary thus becomes the best documented manuscript with regard to its possible provenance.

KEY WORDS: Płock Evangeliary, Biblical parables, Płock Bible, palaeography, codicology, twelfth century, manuscripts, Płock